

ПОЕТИКАЛЬНІ ДОМІНАНТИ ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОГО РОМАНУ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНІСТИКИ М. ПАВИЧА)

Зоряна Гук

Кандидат філологічних наук, доцент,
кафедра слов'янської філології,
Львівський національний університет імені Івана Франка (УКРАЇНА),
79000, м. Львів, вул. Університетська, 1, e-mail: zoranahuk@ukr.net
UDC: 801.631.5:[7.038.7:821.163.41-31.09М.Павич]

ABSTRACT

Huk Zoriana. Poetical dominants in postmodernist novels by Milorad Pavić

The article analyzes Pavić's personal poetical expressions that prove his attempt to develop a creative model of novel narrative. Studying novels by Milorad Pavić, the article defines poetical dominants in postmodernist novel pertaining to Pavić's novels from the period of "high postmodernism" and their transformation during his late period of works. The article researches experiments with a structural model that has become a key poetical aspect of Pavić's novels. The researcher summarizes that Serbian postmodernist writer with its innovating, original ideas strived to renew the traditional model of the novel.

Key words: postmodernism, postmodernist poetics, novel, structural novel, artistic experiments, Milorad Pavić.

У статті проаналізовано автопоетикальні висловлювання М. Павича, що свідчать про намагання розробляти креативну модель розвитку романної прози. На матеріалі романістики письменника визначено основні поетикальні домінанти постмодерністського роману, характерні для його творів періоду «високого постмодернізму» та їх трансформацію у пізньому періоді творчості. Розглянуто експерименти зі структурною моделлю, що стає ключовим поетикальним аспектом романної прози М. Павича. Дослідниця резюмує, що сербський постмодерніст своїми новаторськими, оригінальними ідеями прагнув оновити традиційну модель роману.

Ключові слова: постмодернізм, постмодерністська поетика, роман, структурна модель, художні експерименти, Мілорад Павич.

Літературознавці визнають самотність романного жанру в постмодерністській літературі, оскільки він ілюструє складність і багатоплановість світоглядної парадигми постмодернізму. До найважливіших розвідок, присвячених дослідженню постмодерністського роману, належать праці Л. Гатчєн, У. Еко, В. Жмегача, М. Йоковича, В. Пестерева, Т. Денисової, Г. Сиваченко, А. Татаренко, А. Мережинської, О. Палій. Дослідники підкреслюють, що постмодерністський роман змінив парадигму літературних конвенцій, забезпечив простір для маневру щодо ще не реалізованих можливостей. Він стає експериментальним полем для застосування основних світоглядних концептів постмодернізму: «відкритість твору», деконструкція, множинність, комбінування, інтертекстуальність, цитатність, принцип гри, оригінальність, деперсоналізація фігури автора і підвищення статусу читача, численні можливості інтерпретації тощо. Такий роман, як правило, характеризується складною структурою, розгалуженим сюжетом, оригінальним моделюванням просторово-часових параметрів, множинністю поглядів на основну подію.

Немає єдиної моделі постмодерністського роману, оскільки історики та теоретики літератури воліють звертатися до постмодерністських романів класичного взірця, які є за формою традиційні, а за змістом, інтенціями – постмодерністськими, тобто не є радикально експериментальними з погляду форми. Американський літературознавець Крістофер Батлер зазначає: «Постмодерністський роман не робить спроби до створення чіткої ілюзії реалізму: він відкрито показує свою здатність до ілюзорних трюків маніпуляції зі стереоти-

пами і наративом, відкритість до складних інтерпретацій у всій своїй суперечливості і непослідовності, що є притаманною для постмодерністської думки» [6, с. 89]. У книзі «Онтологічний пейзаж постмодерністського роману» сербський літературознавець М. Йоквич, покликаючись на каталог постмодерністських характеристик, що його І. Гассан побудував як опозицію до модерністського, окреслив такі особливості постмодерністського роману: «З усього видно, що постмодерністський роман є результатом модерністського роману і характерною для нього є відмова від реалізму, довільність форми, абстракція замість інформації, алегорія замість нарації. Можна навіть сказати, що постмодерністський роман є продовжувачем (наступником) радикального крила модерністського роману. У кожному разі світ постмодерністського роману – це еkleктичний світ, це світ, який новим способом організовує те, що вже існує в літературній традиції» [3, с. 20]. Металітературність є однією з ознак постмодернізму, що схильний до цитування й самоцитування. Пишучи про обриси постмодернізму, хорватський літературознавець Віктор Жмегач виокремив цитатність як визначальну характеристику постмодерністського твору: «Одним із центральних симптомів постмодернізму є повсюдна поява *цитат*, скеровування до інших об'єктів в уявному музеї, який можна розуміти як величезний склад відомостей в еру кібернетики, а постмодернізм як мистецьку культуру в епоху кібернетики (...)» [8, с. 403]. Українська дослідниця Тамара Гундорова з-поміж інших виділяє інтертекстуальність та гетероглосію як ознаки літературного постмодерну: «Загалом-то постмодернізм відзначається технікою маніпуляції наративними перспективами, самопредставленням, аж до стирання різниці між фікцією та реальністю, гетероглосією чужих текстів, цитат, чужих голосів, мов, їх гібридизацією, креолізацією тощо» [1, с. 44].

Дослідники виділяють основні топоси, що притаманні для постмодерністських творів. В. Жмегач так потрактував їхні значення: «Ми не будемо далеко від істини, якщо стверджуватимемо, що постмодерна ситуація передбачає незвичайне поєднання лабіринту і музею, поєднання двох уявних просторів. Музей – історичний символ, у якому сучасна епоха дозволяє одночасну присутність різноманітних культур від давнини до сьогодення. Але в свідомості сучасників музей все більше стає лабіринтом, простором, в якому втрачаються орієнтації, а це значить – стабільні знаки (...). Смісл руху по лабіринту був би тоді – висловлюючись за Прустом – пошуком втраченого значення» [8, с. 416]. В. Жмегач резюмує, що стратегії метанаративного роману ведуть у лабіринт без виходу, що є свідченням невизначеності, притаманної постмодерністському роману. Т. Денисова, окрім лабіринту і музею, доповнює перелік найпоширеніших образів-метафор, додаючи *карнавал*, *бібліотеку*, *божевільню*, *хаосмос* (*хаос* + *космос*), наголошуючи на їх загально визначеній полісемантичності [2, с. 289]. М. Йоквич у цьому контексті згадує також про *дзеркало*, *подорож*, *подорож без мети*, *енциклопедію*, *фотографію*, *фільм* [3, с. 14].

Художня практика Мілорада Павича є прикладом новаторських пошуків сучасної прози. Якщо частина письменників-постмодерністів пішли шляхом використання традиційної форми та інших особливостей поетики (паратекстуальність, інтертекстуальність, іронія), то сербський письменник вдався у своїй романній творчості до використання можливостей романного жанру в новаторський і креативний спосіб, не відмовляючись від класичного роману; він дав приклади експериментального, гіпертекстуального, нелінійного роману. Опираючись на теоретичні праці і художню практику попередників, письменник виробив оригінальну романну техніку, що проявилась в авторській технології втілення постмодерністських теоретичних концептів. Романістика найвизначнішого сербського постмодерніста є прикладом своєрідного переходу від осмислення літературно-теоретичних пошуків ХХ ст. і творчих принципів постмодерністських романів до створення нової романної прози, в якій митець розвинув ці теоретичні і поетикальні міркування творчо, виходячи з власної художньої майстерності. Автопоетикальні висловлювання митця є свідченням повсякчасного інтелектуального пошуку, намагання розробляти креативну модель розвитку романної прози, аналізуючи нові явища. М. Павич дотримується міркування, що постмодерністський роман виходить за рамки традиційного романного жанру, тому не треба його зіставляти з традиційною романною моделлю, а розглядати як виявлення авторського метатексту, як авторську літературну модель, яка реалізовується ним в різних жанрах, зберігаючи домінуючі поетикальні особливості і утворюючи певну художню цілісність. В одному інтерв'ю М. Павич висловився про можливі модифікації романного жанру: «Я хотів ще трохи продовжити вік роману, про який усі на схилі ХХ ст. говорять, що він переживає кри-

зу. Я так не думаю: гадаю, що вся література й мистецтво взагалі споконвіків перебувають у кризі і порятунком із цієї кризи є боротьба за виживання. Вірю, що кризу переживає передусім наш спосіб читання роману, тому я намагався його змінити» [7, с. 166]. Експериментальний нахил уяви письменника сприяв постійним пошукам нових дієвіших художніх засобів упродовж всього творчого життя, зокрема, йому належить особливе місце у створенні постмодерністської стратегії читання.

Власні судження про роман М. Павич виклав у книзі «Роман як держава та інші огляди» (2005), в якій можна простежити автопоетикальні твердження митця й побачити, як сформувались поетикальні доміанти його романістики. На переконання автора, зміст роману понад дві тисячі років наче перебував на Прокрустовому ложі, оскільки модель романної форми була незмінно сталою. Він уважав, що кожна оповідь повинна віднайти властиву їй форму, і саме ця адекватна форма (нелінійна або ж інтерактивна) здатна «урухомити» твір: «Я спробував змінити спосіб читання роману, зробивши важливішою роль і відповідальність читача у створенні роману. Саме читачеві доручив приймати рішення про вибір зав'язки й розв'язки роману, початок і завершення читання, навіть рішення про долю головних героїв. Але щоб змінити спосіб читання, я повинен був змінити і спосіб писання. Ці рядки жодним чином не слід розуміти виключно як розмову про форму роману. Мова йде водночас і про його зміст. Узагалі зміст будь-якого роману перебував ніби на Прокрустовому ложі, понад дві тисячі років на нього накладали жорстоку, завжди одну і ту ж модель форми. Гадаю, що цьому настав кінець. Кожний роман повинен обрати свою особливу форму, кожна розповідь може шукати і знайти свою адекватну форму. В цьому суть моїх пошуків і пошуків інших письменників сучасності за нелінійним письмом та інтерактивною літературою» [4, с. 24]. Як дослідник давньої сербської літератури М. Павич зазначав, що нелінійний механізм з'явився ще в церковних літургійних текстах, які щодня і для кожного нового богослужіння по-іншому комбінуються, оскільки тут за нелінійну структуру одного сакрального, але й літературного твору взято календар [4, с. 53].

Більшість романів письменника написані у постмодерністській системі координат і є яскравими взірцями поетики сербського «високого постмодернізму». Цим терміном А. Татаренко називає другу фазу у розвитку сербської постмодерністської прози (80-ті – поч. 90-х рр. ХХ ст.), зазначаючи: «Формальні пошуки фази *високого постмодернізму* йдуть у напрямку подальшого нівелювання жанрових меж (йдеться про наджанрові, позажанрові, інтержанрові проекти, вектор яких можна визначити як епохальний постмодерністський перехід від Твору до Тексту, який продовжується гіпертекстуальними експериментами» [5, с. 61].

Постмодерністські інновації М. Павича найбільш яскраво простежуються в царині форми. Своїми новаторськими, оригінальними ідеями автор прагнув оновити традиційну модель роману. Романна творчість письменника є доказом того, що він відкидає традиційні оповідні моделі. Структурні новації для М. Павича – це *punctum saliens*, головна доміанта побудови роману. Особливий підхід до структурування роману став найбільшим авторським відкриттям. На переконання письменника, сутністю постмодерністського літературного твору є його складна динаміка, якій притаманні: самоорганізація, розгалуження, ітерація, симетрія, асиметрія, спільне існування ладу і хаосу, непередбачуваність. «Нелінійне письмо» є виразом постмодерністського мислення М. Павича. Структурна множинність тексту уможливорює широкий спектр тлумачень. Постмодерністський дискурс руйнує однозначність, тяжіє до багатозначності, альтернативності, до сприймання тексту одночасно з протилежних позицій. Ускладнена структура уможливорює одночасну гармонійність і перерваність матеріалу, забезпечує вибір як ефективне інтерпретаційне починання. Множинність тексту уможливорюється також за допомогою використання палімпсесту як вагомого елемента прозової композиції. Палімпсест є центральною інтертекстуальною фігурою, яку М. Павич успішно використовує. На основі аналізу романної прози письменника можна окреслити оригінальну авторську модель романної форми, яка є результатом формальних та нарративних експериментів.

Експерименти з формою є прикметною особливістю більшості романів М. Павича. Серед інших вагомих аспектів слід вирізнити деперсоналізацію автора та підвищення статусу читача, який має стати центром книги. Сербський постмодерніст уважав, що літературу ведуть у майбутнє саме читачі, а не письменники, і радив не забувати, що в світі більше талановитих читачів, ніж обдарованих авторів чи літературних критиків.

Можемо визначити найхарактерніші поетикальні доміанти постмодерністських романів Мілорада Павича. Зокрема, його перший та найвідоміший роман «Хозарський словник» (1984) дозволяє говорити про риси, які згодом застосовуватимуться в його романній прозі:

- оригінальність оповідної моделі, що забезпечує порушення логіки лінійної оповіді й текстуальну динаміку;
- сюжетна незавершуваність;
- підпорядкованість гри (застосування ігрового принципу, піддатливість тексту до гри повторень, перетворень);
- наявність інтертекстуальної топографії слідів;
- документальність (наведення автором використаних записів, документів і проголошення їх такими, що відповідають дійсності);
- цитатні містифікації (цитуювання неіснуючих письменників та творів, гра з фальсифікатами та їх монтаж, створення тексту як мозаїки цитат, можливість комбінаторики цитат та часте автоцитуювання);
- актуалізація техніки палімпсесту;
- поява фантастики на тематичному плані (просторово-часові ігри) та використання типових постмодерністських мотивів подорожі, вікна, дзеркала, книжки, словника, лабіринту, антикваріату, бібліотеки, таємниці;
- наголос на науковості (інтелектуальність вимагає створення тексту, що постає як завдання, яке потрібно розв'язати);
- шифрування та псевдонімність авторства;
- переоркестрування акцентів у категоріях художньої кореляції «автор – текст – читач» (гра з читачем);
- паратекстуальні маркери (зокрема використання нефікційних літературних моделей (словник, довідник тощо), що є свідченням переходу від художнього роману до нефікційних жанрів псевдонаукового знання);
- осмислена багатозначність, що уможлиблює водночас і необмежену кількість інтерпретацій, і категорію «нез'ясовності»;
- експериментування з комп'ютерним читанням (застосування технічних нововведень для читання й конструювання тексту);
- застосування гіпертекстуальних стратегій.

У своїх наступних романах «Краєвид, мальований чаєм» (роман-кросворд, 1988), «Внутрішня сторона вітру» (роман-клепсидра, 1991), «Остання любов у Царгороді» (роман-таро, 1994), «Скринька для писання» (1999), «Зоряна мантия» (астрологічний путівник для невтаємничених, 2000), «Унікум» (роман-дельта, 2004) М. Павич використовує вже згадані характеристики, додаючи інші вагомні поетикальні компоненти:

- своєрідність тематики й проблематики (виразною доміантою є події, топоси і персонажі з історії Сербії та сербської літератури);
- фокусування авторської уяви на незвичайних сюжетах і деталях (відщеплення багатьох деталей із подальшим відродженням у новому контексті з новою силою у вигляді незалежного тексту);
- застосування можливості розширення тексту роману у віртуальному просторі;
- економія обсягу тексту (використання лаконічного мовного інструментарію, спрощеної лексики і синтаксису).

У пізньому періоді творчості М. Павича (post-постмодерністський період) згадані характеристики істотно трансформуються. Свідченням цього є *побожний* роман «Друге тіло» (2006) та *короткий любовний роман* «Мушка» (2009). Проаналізувавши структурні моделі і поетикальні особливості творів цієї фази, можна зробити припущення, що письменник обмежив використання вже відомих читачам постмодерністських доміант, а натомість удався до прийомів, що не були притаманними для його великих прозових форм. Романна проза цієї фази є ілюстрацією своєрідного повернення – переходу від Тексту до Твору, оскільки письменник відходить від внутрішньої текстуальної складності й урізноманітнення текстуальних технологій. Для прози цього періоду є характерними традиційність викладу, лабіринт автобіографічного й художнього, реалізм фактів й виключення експериментів із комп'ютерним читанням. Проте романи цього періоду включають в себе компонент «адресат», адже при читанні читачеві відводиться надзвичайно велика творча функція. Він за-

лишається спілником автора в інтелектуальних пошуках. Письменник завжди супроводжував свої художні моделі коментарями, щоб «підказати» реципієнтові інтерпретаційну спрямованість. Це є свідченням того, що зосередження на можливостях інтерпретатора – важливий аспект поетики сербського романіста.

М. Павич обирає складний шлях експериментальних прозових форм: реалізовує в своїй романній творчості нові форми художнього бачення і вносить зміни в поняття жанру роману, видозмінює його. Виходячи за межі, накреслені жанровою матрицею, письменник написав романи, що свідчать про еволюцію цього жанру і в змозі «змінити жанр». Кожен роман М. Павича маніфестує розширення жанрового діапазону. Безперервність і фрагментарність, визначеність і неозначеність, динамічність, художня креативність, багатозначність, нелінійність у романній творчості сербського постмодерніста є яскравим унаочненням, доказом, що його романам притаманне своєрідне письменницьке новаторство.

М. Павич надавав перевагу оригінальним стратегіям, уникаючи традиційних шляхів. Але це не лише тяжіння до експерименту й новацій. Романна проза письменника, демонструючи нові можливості структурування й читання, характеризується насиченістю змісту, його багатозначністю, попри використання лаконічного мовного інструментарію. Найхарактернішими для Павичевої романної творчості є видозміна призм літературних конвенцій та невпинні пошуки. Ідеї інноваційної оригінальності та експерименти автора зі структурними моделями свідчать про те, що роман для нього став специфічною літературною містерією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн / Тамара Гундорова. – К. : Критика, 2005. – 263 с.
2. Денисова Т. Історія американської літератури / Тамара Денисова // НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 487 с.
3. Јоковић М. Онтолошки пејзаж постмодерног романа / Миролуб Јоковић. – Београд : Просвета, 2002. – 513 с. – (Бібліотека Савремени есеј / [Просвета]).
4. Павић М. Роман као држава и други огледи / Милорад Павић ; приредила Јелена Павић. – Београд : ПЛАТО, 2005. – 174 с. – (Бібліотека «После Орфеја»).
5. Татаренко А. Поетика форми в прозі постмодернізму (досвід сербської літератури) : монографія / Алла Татаренко. – Львів : ПАІС, 2010. – 544 с.
6. Batler K. Postmodernizam : sasvim kratak uvod / Kristofer Batler ; sa engl. prev. Predrag Mirčetić. – Beograd : Službeni glasnik, 2012. – 166 s. – (Biblioteka Književne nauke. Kolekcija Pojmovnik).
7. Pavić M. Hazari, ili obnova vizantijskog romana : Razgovori sa Miloradom Pavićem / Milorad Pavić ; [razgovore vodila] Ana Šomlo. – Beograd : Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1991. – 191 s. – (Biblioteka Razgovori s piscima).
8. Žmegač V. Povijesna poetika romana / Viktor Žmegač. – Zagreb : Grafički zavod Hrvatske, 1987. – 432 s.